

Fas sultanına sığındı. Cezayir'de 1845'te Muhammed b. Abdullah'ın başlattığı direnişi fırsat bilerek tekrar ülkesine dönen Abdülkâdir 1847'de Fransızlar'a yenik düşüp esir alınmasına kadar mücadelesine devam etti.

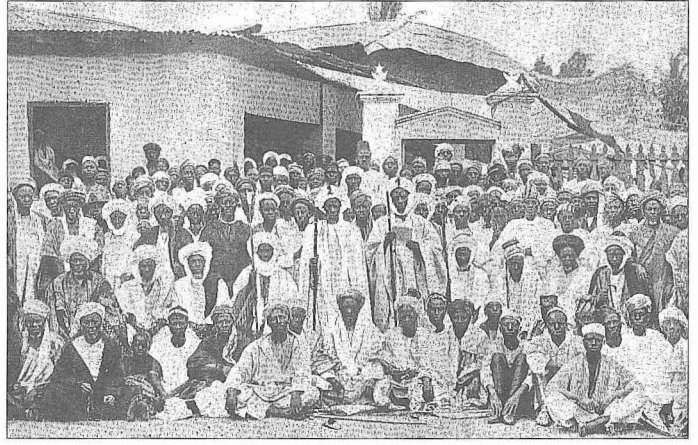
f) Abdülkerim el-Hattâbî Hareketi. Kuzey Afrika'da İspanyol ve Fransız sömürgeci güçlerine karşı bir hareket başlatan Abdülkerim el-Hattâbî (ö. 1963), babasının ölümünden sonra kabilesinin başına geçerek diğer kabilelerle birlikte Rif bölgesinde bağımsız bir devlet kurmak için İspanyollar'a cihad açtı. İspanyollar'a karşı 1921'de büyük Rif ayaklanmasını düzenledi; İspanyol ordusunu mağlup ederek Rif Cumhuriyeti'ni kurdu ve bu devletin ilk başkanı oldu. Bu başarı, Abdülkerim'e halk arasında büyük bir nüfuz sağladı. Cumhuriyetin dışarıda tanınması için yapılan teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Fransızlar, gittikçe güçlenen Hattâbî'ye karşı bölgedeki etkili tarikatları ayaklandırmaya çalıştıkları gibi İspanyollar'la da anlaşarak güneyden ve kuzeyden Abdülkerim'in ordularına saldırdılar ve onları mağlup ettiler; Abdülkerim'i de esir alıp sürgüne gönderdiler. Böylece Hattâbî hareketi son bulmuş oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

I. M. Lewis, *Islam in Tropical Africa*, Oxford 1966; Anson P. Atterbury, *Islam in Africa*, Westport 1969; J. D. Fage, *A History of West Africa*, Cambridge 1969, s. 147-189; *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, II/A, s. 211-405; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Erzurum 1970, s. 17-21; J. Spencer Trimingham, *Islam in East Africa*, Oxford 1971; B. G. Martin, *Muslim Brotherhoods in 19th Century Africa*, New York 1978; Hasan İsâ Abdüzzâhir, *ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ ve kıyâmü devleti'l-Fülânî*, Riyad 1401/1981, s. 126-182; Muhammed Abdullah en-Nakîre, *İntişârü'l-İslâm fî Şarqi İfrîkiyye ve münâhedatü'l-Garbi lehû*, Riyad 1402/1982, s. 165-167; John Obert Voll, *Islam, Continuity and Change in the Modern World*, Colorado 1982, s. 79-82, 119-120, 135-138, 139-143; Fethi Yekken, *el-Meusû'atü'l-harekiyye*, Amman 1403/1983, I, 157-158, 169; Peter B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1984, s. 113-120, 130-136; H. İbrâhim Hasan, *İntişârü'l-İslâm fî'l-kârretil-İfrîkiyye*, Kahire 1984, s. 119-124, 132-133; Magali Morsy, *North Africa 1800-1900*, New York 1984, s. 138-143, 247-283; Mervyn Hiskett, *The Development of Islam in West Africa*, New York 1984, s. 227-233, ayrıca bk. İndeks; Jamil M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 253-255, 257-260, 378-382; Edward Sell, "Islam in Africa", *The Moslem World*, New York 1911, I, 136-146; Abdurrahman Zeki, "Hareketü'l-İslâhî'd-dîni fî Garbi İfrîkiyye", *Revista*, XIII, Madrid 1965-66, s. 139-160.

RIZA KURTULUŞ

XX. yüzyıl başlarında Porto Novo (Benin) müslümanlarından bir grup

III. DİN

Afrika'da yerli dinler ile sonradan yayılmış dinler arasında İslâmiyet ve Hıristiyanlık önemli yer tutar. Afrika'nın özellikle batı, ekvator ve güney bölgelerinde yaşamakta olan yerli dinler, konuşulan dillerin sayısından daha fazla olmakla birlikte üç ana din grubu içerisinde mütalaa edilebilir. Bunlar animizm, fetişizm ve totemizmdir. Orta Afrika'da pek çok taraftarı bulunan animizm inancında canlı ve cansız varlıkların birer ruhu olduğuna ve "ruh gücü"ne inanılmaktadır. Batı Afrika klanlarının dini olan ve içinde bir ruh veya olağan üstü bir güç olduğuna inanılan bir nesneye (fetiş) tapınmanın esas teşkil ettiği fetişizmde, insanların tabiat kuvvetleri karşısında duydukları korkulardan kurtulmak için başvurdukları büyü ve sihir gibi müesseseler önemli yer tutar. Daha çok büyük göller bölgesinde rastlanan totemizmde ise atalar bir bitki veya hayvanın kimliği ile bütünleştirilmekte ve totem olarak kabul ettikleri bu nesneden türediklerine inanılmaktadır.

Afrika yerli dinlerinin günlük hayatı yeri büyüktür. Kozmolojisi, ölümü ve toplum ilişkilerini açıklamaya çalışan din ile sosyal ve siyasî hayat âdeta iç içedir. Aile veya kabile reisi aynı zamanda bir kâhin, âyin yöneticisi ve nisbeten tanrılaştırılmış bir din adamıdır. Bu kişinin dinî reis olması için uzman olmasına gerek olmayıp otoritesi aileden, klandan ve siyasî konumundan gelmektedir. Afrika topluluklarında büyüçülüğün sosyal hayattaki önemi giderek azalmakta ise de kutsal alanlarda yine de büyüye itibar edilmektedir. Yerli Afrika dinlerinde dikkat çeken en önemli özellik bir "yüce varlık" inancının bulunması ve bunun yaratıcı, öldürücü bir güçü ifade etmesidir. Günlük hayatın mer-

kezinde yer alan dinde geleneksel formüller şeklinde olan dualar nesilden nesile intikal edegelmştir. Yazılı bir dinî metin bulunmamaktadır. Yerli dinlerin önemli rol oynadığı Afrika toplumlarında, ölüleri ve dirileri içine alan hiyerarşik bir yapılanmanın yer aldığı gözlenmektedir. Toplum hiyerarşisinin en üst tabakasında "atalar", onun altında ailenin kurucusu "dedeler" yer almaktadır. Bu iki tabaka dirilerle ölümler arasında bir geçiş basamağı olup her aile veya klanın bunlar tarafından korunduğuna inanılmaktadır. Ailenin üstünde soy, soyun üstünde köy ve köyün üstünde de klan yer almakta olup klan reisi, aynı zamanda dinî ve siyasî bir liderdir.

Afrika'da uzun bir geçmişi bulunan İslâmiyet ve Hıristiyanlık daha ziyade şehirlerde yaygındır. IV. yüzyılda Hıristiyanlık, Mısır'dan Tunus körfezine kadar olan sahada ve özellikle Aşağı Nil bölgesinde hâkimiyet kazandı. Fakat VII. yüzyılda İslâm dininin yayılmasıyla gerilemeye ve silinmeye başlayan bu din, sadece köklü bir geçmişi sahip olduğu Habeşistan'da gücünü koruyagelmştir.

Hıristiyanlık hiçbir zaman Büyük Sahra'dan Batı Afrika'ya doğru sokulamamıştır. İslâmiyet ise VII. yüzyıldan itibaren Avrupalılar'ın Gine körfezinin kuzey kıyıları boyunca uzanan sahaya gelmesine kadar geçen bin yıllık zaman zarfında Kuzey Afrika'daki bütün topluluklar tarafından benimsenmiş ve Gine körfezine kadar yayılmıştır. Hıristiyanlık bu bölgeye ancak XIX. yüzyılın ortasından itibaren nüfuz etmeye başlamıştır. Portekizliler, XVI. yüzyılda İslâmiyet'in hicri I. asrın başlarından itibaren yayılmaya başladığı Doğu Afrika sahilleri ve Batı'da Kongo ve Angola'nın kıyı bölgeleri ile Batı Afrika'nın bazı noktalarında misyonlar kurarak Hıristiyanlığı yayma-

ya çalıştılar. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise Hollandalı göçmenler, Hıristiyanlığın değişik bir yorumu olan Kalvinizm'i Güney Afrika'ya soktular. XIX. yüzyılın ortasından itibaren gerek Protestan gerekse Katolik misyonerler Batı, Doğu ve Merkezî Afrika'nın muhtelif kısımlarında çalışmalara başlamışlardır. Misyonerlik faaliyetleri 1860'tan sonra çok genişlemiş ve bugün artık Büyük Sahra'nın güneyindeki sahalarda Hıristiyan misyonu bulunmayan pek az yer kalmıştır. Bununla beraber Hıristiyanlık, İslâm

dininin uzun zamandan beri hâkim olduğu bölgelerde fazla sayıda insanı dinlerinden döndürmeye muvaffak olamamıştır. Bugün ise İslâmiyet'in Hıristiyanlık'tan daha çabuk yayıldığı görülmektedir. Bölgelere göre yer yer oranlarda farklılıklar olmakla birlikte genel olarak Büyük Sahra'nın güneyindeki ülkelerde nüfusun % 25'ten biraz fazlası müslümandır. Hıristiyanların oranı % 25'ten az olup kalan % 50'si geleneksel kabile dinlerine bağlıdır. Afrika nüfusunun yaklaşık % 50'si müslüman

olmakla beraber Gine körfezinin kuzey kıyıları boyunca sıralanan ülkelerde nüfusun % 80'den fazlası, Kuzey Afrika ülkeleri ile doğuda Somali'nin tamamı müslümandır. Kenya ve Tanzanya'da müslümanların çoğu kıyı bölgelerinde, Batı Afrika ülkelerinde ise daha çok kuzey bölgelerinde toplanmışlardır. Kongo Halk Cumhuriyeti ile Zambiya'da ise müslüman azdır.

Afrika'da İslâmiyet. Afrika, müslüman nüfus oranının diğer kıtalara nisbetle en yüksek olduğu kıtadır. İslâmiyet, Af-

rika'da yalnız inançların değişmesine yol açmamış, bunun yanında sosyal, kültürel ve iktisadî bakımdan da kıtada bir gelişme unsuru olmuştur. Bu durum İslâmiyet'in asırlar boyunca siyasî bir güç olarak varlığını sürdürdüğü Kuzey Afrika'da en yüksek seviyede gözlenmekte, bunu doğu ve güney sahilleriyle iç bölgeler takip etmektedir. İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte Afrika yerlilerinin sosyal hayatında önemli gelişmeler oldu. Dar aile ve kabile bağları yerini zamanla daha güçlü sosyal ve siyasî bağlara terketti, kabileler birleşerek devletler kurdular. Eğitim ve kültür seviyesi yükseldi, büyük ilim ve kültür merkezleri doğdu. Ticaret, sanat ve ziraatta büyük ilerlemeler kaydedildi.

Yerli Afrika dinlerinde bir yüce tanrı inancının varlığı yanında, yerlilerin günlük hayatta doğum, evlenme, sünnet, ölüm, yağmur, hasat vb. münasebetlerle ilâhlar, ruhlar, çeşitli tabiat güç ve unsurları adına düzenledikleri dinî tören, dua ve kurban gibi uygulamaların cemaatle namaz, cuma ve bayram namazları, kurban, sünnet, düğün ve cenaze törenleri, Kadir, Berat, Mevlid geceleri gibi daha sağlam ve mantıkî esaslara dayalı benzerlerini İslâm'da bulmaları bu dine intibaklarını kolaylaştırdı. İslâmiyet'in tesiriyle insan eti yeme, tanrılara insan kurban etme, çocukları diri diri toprağa gömme gibi insanlık dışı âdetler kalktı, çıırçıplak gezenler örtünmeye, hiç yıkanmayanlar yıkanmaya başladı. Bununla birlikte İslâmiyet'in dinî ve sosyal hayat üzerindeki etkisi Afrika'nın her yerinde aynı olmamıştır. İslâmiyet'in Afrika'da gerek inanç gerek dinî yaşayış bakımından birbirinden çok farklı biçimlerde anlaşıldığı ve uygulandığı görülmektedir. Özellikle yerliler arasında İslâm ile gele-

neksel inanç ve hayat tarzı birbirine karışmış durumdadır. Doğu İslâm dünyasıyla baştan beri sıkı münasebetleri bulunan, ilim ve kültür merkezlerinin yaygın olduğu ve Afrika müslüman nüfusunun büyük çoğunluğunun yaşadığı Kuzey Afrika ile Doğu Afrika sahilleri boyunca İslâmî inanç ve yaşayışın sıhatli oluşuna karşılık, buralara uzak kalan iç bölgelerde inanç ve dinî yaşayışın daha karmaşık ve zayıf olduğu müşahede edilmektedir. Esasen Afrika'da İslâm'ın en belirgin bir özelliği de bir şehir dini olarak ortaya çıkması, kırsal bölgelerde fazla etkili olmamasıdır. İslâmiyet'i kabul eden yerlilerden bazıları eski inanç ve âdetlerini İslâmî bir şekil ve renk vererek devam ettirmektedirler. Bazı yerliler tarikatlardaki zikir halkalarını çeşitli merasimlerdeki danslarla özdeşleştirirken, bazıları da kabile ve dinî reislerinin, sihirbaz ve kâhinlerin fonksiyonunu müslüman din âlimleri ve tarikat şeyhlerinin şahsında görmektedirler. Bazı bölgelerde erkeklerin dörtten fazla kadınla veya iki kız kardeşle birlikte evlenmesi, doğum, düğün, cenaze defni, bayram vb. konularda eski âdetleri uygulamaları, haram olan bazı hayvan etlerini yemeleri, tesettüre tam riayet etmemeleri de bu nevindedir. İslâm inancının bulanık ve dinî yaşayışın zayıf olması, özellikle bir kabilenin bütünüyle müslüman olması durumunda daha çok görülmektedir. Kabileden bazı kimselerin müslüman olarak ilim ve kültür merkezlerine hicret etmesi veya bu merkezlerle yakın olmaları durumunda ise inanç ve yaşayışları daha sıhatli olmaktadır. Özellikle Kuzey ve Batı Afrika'da baştan beri birbirini takip eden İslâm cihad ve ıslah hareketleri ile tarikatların yerliler arasında gerçek İslâmî inanç ve hayat tarzının yer-

leşmesinde büyük tesiri olmuştur. Hac ibadetinin de bu konudaki önemine işaret etmek gerekir.

Burada işaret edilmesi gereken bir husus da İslâmiyet'in kabul görmediği bazı bölgelerde bile yerli putperest inançları etkilemiş olması ve özellikle tek tanrı inancının gelişmesinde önemli rol oynamış bulunmasıdır. Birçok yerde müslüman olmayan yerliler, hatta bazan halkın yarısı müslümanlar gibi namaz kılmakta, cenaze törenleri ve bayramlara iştirak etmektedirler. Bunların müslüman âlim ve müridlerini vasıta kılarak tanrıdan hayır dilemeleri, çocuklarını eğitmek üzere onlara teslim etmeleri de çok sık rastlanan hususlardan biridir. Genel olarak kültür seviyesinin yüksek olduğu yerlerde İslâmî inanç ve hayat doğruluk ve saflığını korurken, eğitim ve kültür seviyesinin düşük olduğu yörelerde inanç ve yaşayışta bulanıklık ve zaaf görülmektedir.

a) Kuzey Afrika'da İslâmiyet. İslâmiyet'in, doğduğu asırda Bizans'ın elinde bulunan Kuzey Afrika'ya ulaşması oldukça erken dönemlere rastlar. Halife Hz. Ömer tarafından Mısır'ın fethi ile görevlendirilen Amr b. Âs'ın 641 yılında Mısır'ı fethetmesiyle İslâmiyet Afrika kıtasına ilk adımını atmış oldu. İslâmiyet bu fetihten sonra Nil vadisi doğrultusunda güneye ve Akdeniz sahilinden batıya doğru ilerlemeye başladı. 647'de Trablusgarp'a varan Amr b. Âs Hz. Osman tarafından geri çağrılınca yerine gönderilen Abdullah b. Sa'd, Trablusgarp'tan İfrîkiyye'ye (bugünkü Tunus ve civarı) kadar ilerledi ve buraların İslâmlaşmasında önemli rol oynadı. Daha sonra İfrîkiyye başkumandanlığına getirilen Ukbe b. Nâfi'in Kuzey Afrika'daki fütuhâtı ve bölgedeki Berberîler'in müslüman olmalarındaki gayreti büyüktür. Ukbe 670 yılında Kayrevan şehrini kurdu ve burası kısa zamanda bölgenin en önemli ilim ve kültür merkezi haline geldi. Onun fetihleri sonunda müslümanlar Atlantik kıyılarına kadar ilerleyerek Kuzey Afrika'ya hâkim oldular. Ukbe, sadece Akdeniz sahili şeridinde yaşayan Bizanslılar'la değil ayrıca sahil den içeride yaşayan Berberîler'le de çarpışmış ve onları İslâm hâkimiyetine almıştır. Kısa zamanda İslâmiyet'i benimseyen Berberîler İslâm bayrağının Batı Afrika'ya kadar götürülmesinde büyük rol oynadılar. Ukbe Atlas Okyanusu kıyısındaki Tanca'ya ulaştıktan sonra güneye doğru yönelerek Lem-

XX. yüzyıl
başlarında
Togo'da
Kur'an-ı Kerim
öğrenen
bir grup
öğrenci

tüne çölüne kadar ilerledi ve burada yaşayan Berberîler'i de itaat altına aldı. Ukbe b. Nâfi' Kayrevan'a geri dönerken Berberî kumandanı Kusayle tarafından öldürüldüğünde (683), bütün Kuzey Afrika İslâm hâkimiyetine girmiş, fakat Berberîler'in hepsi müslüman olmamışlardı.

Muâviye zamanında kurulan İfrîkiyye eyaletinin valisi olan Hasan b. Nu'mân el-Gassânî idaresinde, bölgedeki Bizans otoritesi tamamen son buldu ve Berberîler üzerinde İslâm hâkimiyeti kesin olarak sağlandı. Kartaca yakınlarında Tunus şehri kurularak önemli bir merkez haline getirildi. Hasan b. Nu'mân'ın yerine 698 yılında İfrîkiyye valisi olan Mûsâ b. Nusayr da bölgede İslâm hâkimiyeti altındaki toprakları genişletti. Sahra'ya doğru ilerleyerek diğer Berberî kabileleri itaat altına aldı ve onların müslüman olmalarını sağladı. İslâm'ın hâkimiyetine giren Kuzey Afrika'da siyasî otoritenin müslümanların elinde olması, bir anda son bulmayan mahallî inanç ve geleneklerin yaşamasına engel teşkil etmemiş, bölgenin müslümanlaşması yavaş yavaş olmuştur.

756'da bağımsız Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasından sonra Kuzey Afrika'da bağımsızlık hareketleri başladı ve bölgede müstakil bazı İslâmî yönetimler doğdu. Burada önce Hâricî hânedanlar ortaya çıktı. Cezayir'in batısında hüküm süren Rüstemîler (777-909) ile Sicilmâse'de ortaya çıkan Midrâfîler (772-977), Hâricî-İbâzî inanişine mensup hânedanlar idi. İbâzîler'in merkezi haline gelen Tâhert'e servet edinmek ve Hâricî düşüncesine bağlılık gayesiyle İran'dan ve başka yerlerden pek çok kişi gelmiştir. Bugünkü Fas'ın bulunduğu bölgede hükümran olan İdrîsîler (788-985) Abbâsîler'e bağlı kaldılar. IX. yüzyılda bugünkü Tunus'ta kurulan Ağlebîler de (800-909) şeklen bile olsa Bağdat'a bağlı kalıp bir asır parlak bir devlet olarak yaşadılar. Ağlebîler'in yerini alan Fâtımîler (909-1171), Şîî oldukları halde bölgedeki Sünnî halka hükümran oldular. IX. yüzyılın ortalarına kadar Tunus'ta hüküm süren Fâtımîler, Kahire'ye yerleştikten sonra iyice güçlenerek bütün Kuzey Afrika'yı, Mısır'ın güneyini, Arap yarımadasını, Filistin ve Suriye'yi içine alan bir imparatorluk kurdular. X. yüzyılın son çeyreğinden XII. yüzyılın ortalarına kadar Tunus, Cezayir, Fas ve Sicilya'da hüküm süren Zîrîler (972-1148), Şîî olmalarına rağmen

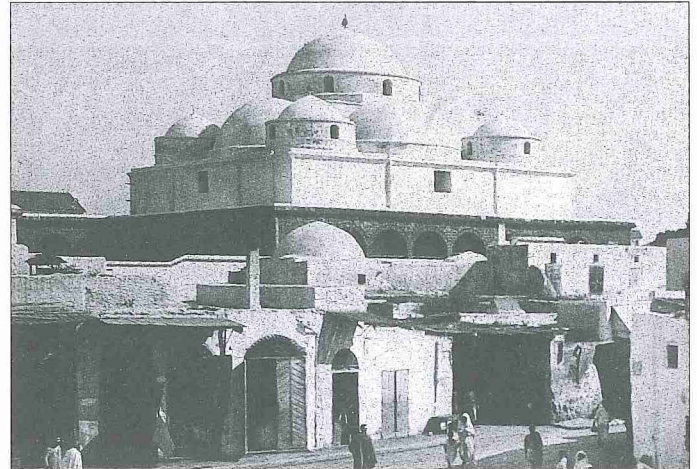
Fâtımîler'den ayrı bir hânedan idiler. Zîrîler'in bir kolu olan Hammûdîler (1040-1058), Cezayir'i Zîrîler'den alarak bir emirlik şekline getirdiler. XI. yüzyılın ortalarından XII. yüzyılın ortalarına kadar Kuzey Afrika'da hükümran olan Murâbitlar (1056-1147) ise bölgede İslâm birliğini yeniden kurmaya çalışarak Kuzey Afrika, Endülüs, Batı ve Orta Afrika'yı içine alan bir imparatorluk kurmayı başardılar. Sünnî inanişine bağlı Murâbitlar'ın başşehri Merakeş idi. Murâbit veliahtları "nâib" unvanıyla müslüman İspanya'da genel vali olarak görev yaptılar. Ayrıca Murâbitlar'ın Kara Afrika'nın (Zenci Afrika, Batı ve Orta Afrika) müslümanlaşmasında büyük tesirleri görüldü. Bölgede Murâbitlar'ın halefi Fas, Cezayir, Tunus ve Güney İspanya'da hüküm süren Muvahhidîler (1130-1269) oldu. Sünnî olan bu hânedanın başşehri de Merakeş idi.

Daha sonra Kuzey Afrika XIII. yüzyılda Hafsîler (1228-1574), Abdülvâdîler (Zey-yânîler) (1235-1550) ve Merînîler (1195-1470) arasında paylaşıldı. Üç asır kadar Kuzey Afrika'da hüküm süren bu hânedanlar bölgede İslâm medeniyetinin gelişmesinde, şehirlerin imar ve iskânında önemli rol oynadılar. XVI. yüzyılın ortalarından sonra Kuzey Afrika'da hâkimiyet Osmanlılar'ın eline geçti.

İslâm dünyasında erken dönemde başlayan siyasî kargaşalıklar sebebiyle ortaya çıkan bazı aşırı siyasî-dinî akımlar, iktidar merkezlerinde yaşama imkânı bulamadıklarından başşehirden uzak bölgelere kaymış ve bu arada Kuzey Afrika Hâricîler'le İbâzîler'in ve Şîîler'in sığındıkları bir yer haline gelmiştir. Bölgede Hâricîlik uzun zaman yaşamışsa da zamanla Sünnîlik içerisinde eriyip gitmiştir. Fâtımîler zamanında

bölgeye yayılan Şîiliğin de geniş bir etkisi olmamıştır. Esas itibarıyla Kuzey Afrika'da Mâlikî mezhebi yaygın olmakla birlikte bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra idarecilerin bulunduğu merkezlerde Hanefîlik de güçlenmiştir. Fransa'nın Kuzey Afrika'yı işgal etmesinden sonra ise bölgede Hıristiyanlığın etkisini artırmak için büyük gayret gösterilmiş, fakat bütün çabalara rağmen halk İslâm'ı bırakıp Hıristiyanlığa geçmemiştir. Uzun yıllar Fransa'nın sömürgeci olarak kalan Mağrib'de halk dinî bakımdan muhafazakâr, reformist ve modernist eğitimlere sahip gruplar halindedir. Özellikle Batı'da yetişenler laik ve reformist düşüncüyü temsil ederken halkın büyük çoğunluğu mukafazakârdır. Son yıllarda Batı etkisine ve laik uygulamalara karşı ümetçi-siyasî hareketlerin geliştiği gözlenmektedir.

b) Batı ve Orta Afrika'da İslâmiyet. Atlas Okyanusu kıyısındaki Senegal'den Habeşistan'a kadar uzanan Büyük Sahra'nın güneyindeki, müslüman coğrafyacıların Sudan (Bilâdü's-Sûdân) adını verdikleri bölgenin batı ve orta kısımları, Batı Afrika'yı meydana getirmektedir. Kuzey Afrika'daki önemli merkezlerden Sudan'a inen ve Sahra'yı doğudan batıya geçen eski ticaret yolları, Batı Afrika'nın müslümanlaşmasında çok önemli rol oynamıştır. İslâm'ın Afrika'ya girişinde, Kuzey Afrika'nın müslüman Araplar tarafından fethedilerek İslâmiyet'in burada yayılması birinci safha, müslüman tüccarların Sudan'a inmeleri ve İslâm'ı bu bölgeye getirmeleri de ikinci safha olarak kabul edilebilir. İslâm'ın bu bölgeye yayılmasında yardımcı olan önemli ticaret yolları durumundaki Sicilmâse'den Takha-

II. Abdülhamid döneminde çekilen bir fotoğrafta Seydi b. Arus Camii-Tunus

ra'ya kadar uzanıp Gana İmparatorluğu'na ve yine Sicilmâse'den Tuat, Gao ve Tinbüktü'ye giden yollarla Nijerya'yı Bornu, Fas, Trablusgarp'a ve yine Nijerya'yı Hevsâ, Gât, Gadâmes ve Tunus'a bağlayan yollar sayılabilir. Ayrıca Mısır'dan Fizan, Gât ve Tadmeka'ya uğrayarak Tinbüktü'ye varan bir başka önemli ticaret yolu daha bulunuyordu.

Ticaret amacıyla Sahra'dan geçip Batı ve Orta Sudan'a gelen müslüman tüccarlar, bölgeye İslâm'ı getiren ilk öncüler oldular. VII. ve VIII. yüzyıllarda ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde, bazısı dışarıdan ticaret maksadıyla buraya gelip yerleşen, bazısı da İslâm'a giren yerlilerden oluşan müslüman mahalleler doğdu. Bu asırlarda Gap, Tinbüktü, Fizan, Takeda, Sicilmâse, Gât gibi ticaret şehirlerinin sosyal yapısını yerli ve dışarıdan gelen müslümanlarla mahallî dinlere mensup olanlar meydana getiriyordu. Bu şehirler müslümanların sayısının kısa zamanda artması ile

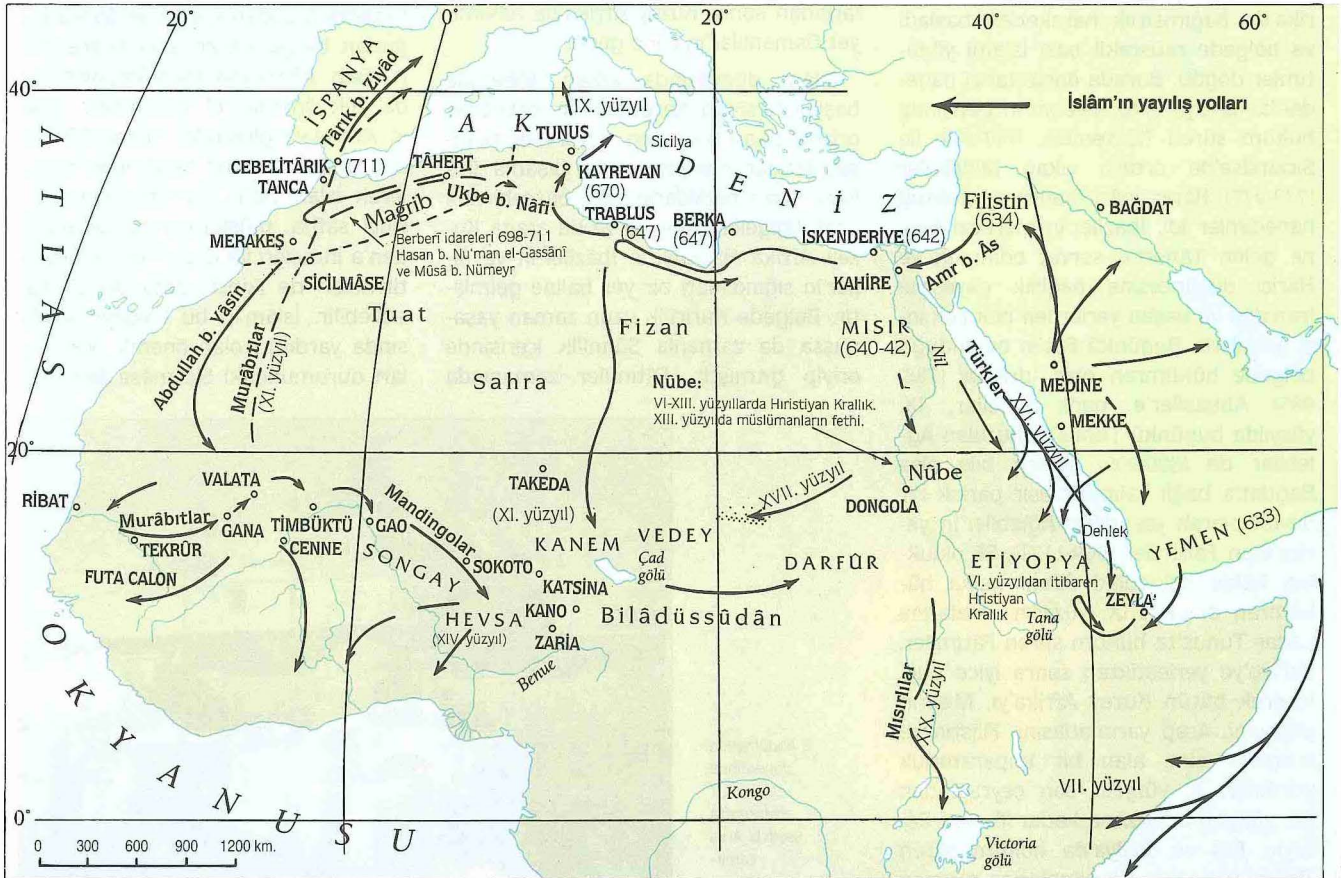
önemli ilim ve kültür merkezleri haline geldi; Gao ve Tinbüktü en önemli İslâm merkezleri olarak gelişti. Ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde müslüman tüccarların etkisi ile İslâm'a girenler genellikle toplumun ileri gelen şefleri, zenginleri ve yöneticileri idi. Eşraflın İslâm'a girişi halk üzerinde olumlu etki yapip onların da yöneticileri takip etmelerine sebep olmuşsa da şehir merkezlerinden uzak yerlerde yaşayan halk arasında mahallî putperest inançlar günümüze kadar varlığını korumuştur.

Batı ve Orta Afrika'ya müslüman tüccarların gelmelerinden sonra, XI. yüzyılda Senegal kıyılarından Batı Afrika'da güçlü bir devlet olan Gana İmparatorluğu'na kadar içeriye doğru nüfuz eden Murâbitlar ile daha sonraki asırlarda bölgeye yayılan çeşitli tarikat mensupları, İslâm dininin burada yayılmasını ve kökleşmesini sağladılar. Murâbitlar Devleti'nin kurucusu Abdullah b. Yâsin (ö. 1059), Senegal bölgesine inerek burada

bir ribât* inşa ettirdi ve İslâm dinini bu bölgede yaşayan Lemtüne kabilesi arasında yaymaya çalıştı. Onun mücadeleleri sonunda İslâmiyet Senegal-Nijerya yöresinde iyice yerleşmiş ve Gana İmparatorluğu üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Batı Sudan bölgesinin her tarafına dağılan Murâbitlar'la merkezî şehirlerdeki medrese ve zâviyelerde yetişen tarikat şeyhleri, İslâmiyet'i uzak köy ve şehirlere kadar götürüp yaymaya çalışmışlardır.

XI. yüzyılda Murâbitlar'ın nüfuz sahasına giren Gana'da camilerin bulunduğu, devletin özellikle maliye, dış ilişkiler ve tercüme hizmetlerinde müslüman memurlara yer verildiği bilinmektedir. XII. yüzyıldan itibaren bugünkü Senegal, Gambia, Burkina Faso, Orta Nijer havzası ile Çad gölü çevresini içine alan Batı ve Orta Sudan'da çeşitli müslüman devletler kuruldu. Bunlardan XIII. yüzyılda Gana İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerinde yükselen Mali, kısa zaman-

Kuzey ve Orta Afrika'da İslâmiyet'in yayılışı

da yukarı Nijer vadisi ile Gana bölgesini ve bu bölgedeki ticaret yollarını denetimine aldı. Mısır ve Endülüs'ten gelerek Mali'ye yerleşen pek çok müslüman İslâmiyet'in bu bölgeye yayılmasında önemli rol oynamıştır. Mali Devleti'nin başında bulunanlar, özellikle hac mevsimlerinde Mekke'ye giderek İslâm dünyası ile münasebetlerini geliştirmeye çalıştılar. Devlet en güçlü dönemini yaşadığı XIV. yüzyılda Sultan (Mense) Mûsâ (1312-1337), Fas ve Mısır'la münasebet kurdu ve 1325'te hac dönüşü pek çok âlimi ülkesine getirdi. Getirdiği mimarlara ilk defa pişirilmiş tuğladan beş cami inşa ettirdi. Sultan Süleyman döneminde (1341-1360) Mali'yi ziyaret eden İbn Battûta'nın anlattığı ülkenin refahı ve kültürel zenginliği, Sultan Mûsâ'nın çalışmalarının ürünüdür. Mali'nin sınırları içinde bulunan Tinbüktü, bu dönemin en önemli İslâm ilim ve kültür merkezi haline geldi.

İslâmiyet, Orta Nijer'deki Gao şehri çevresinde kurulmuş bulunan Songay Devleti'ne XI. yüzyılda girmiş olmakla birlikte uzun zaman büyük bir gelişme gösteremedi. Sınırları genişleterek Tinbüktü ve Cenne gibi önemli kültür merkezlerini hâkimiyeti altına alan Sünnî Ali'nin (1464-1492) müslüman adı taşımasına rağmen, İslâmî kurullarla geleneksel putperest inançlarını bağdaştırmaya yönelik politikası İslâm'ın gelişmesine mâni oldu ve İslâm bilginleri açıkça ona karşı tavrı aldılar. Songay Devleti'nde İslâm'ın asıl gelişmesi, XV. ve XVI. yüzyıllarda hüküm süren Askiya hânedanından Muhammed Ture (1493-1528) zamanında olmuştur. Hacca gitmeyi teşvik eden Muhammed Ture, ülkesinde İslâmî okulları arttırdı ve ülkeyi İslâmî eserlerle imar etti. Böylece ilim ve kültür alanında büyük bir gelişme sağlandı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Faslılar Songay'ı ele geçirerek bu devlete son verdiler.

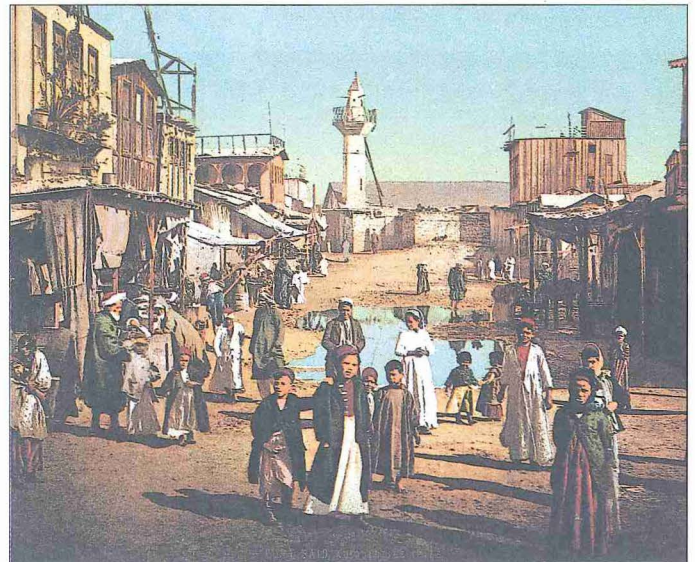
XI. yüzyılda Murâbitlar hareketinin tesiriyle Batı Sudan bölgesinde İslâmiyet'i ilk kabul eden halk, Senegal'in alçak ovalarında yaşayan zenci Tekrûrlar'dır. İslâm'ı kabul eden bölgenin ilk emiri 1042'de ölen Vâr-Dyâbî'dir (Vâr-Ndyây) (bk. TEKRÜR).

Tekrûrlar'ın yaşadığı bölgenin güneyinde Futa Calon'da yaşayan Mandingo kabilesinde de İslâm erken dönemlerde nüfuz etmiş, ancak sadece toplumun ileri gelenleri arasında benimsenerek halkın büyük bir kısmı tabiat kuvvetle-

rine ve çeşitli tanrılara tapmaya devam etmiştir. XIII. yüzyılda, bu kabilenin kurduğu devletin yöneticilerinin müslüman oldukları bilinmektedir. Mandingo Devleti XV. yüzyılda çevresindeki Songay, Musi, Tuareg ve Tekrûr krallıklarının hücumları sonucunda yıkıldı.

Çad gölü çevresini içine alan Orta Sudan'a da İslâmiyet ilk defa XI. yüzyılda girdi ve bölgenin en önemli merkezi olan Kanem'de Kral Hümay-Cilmi'nin (1085-1097) ihtida etmesiyle gelişme gösterdi. Mali'den buraya gelen bazı müslümanlar şehrin daha yoğun biçimde İslâmlaşmasına katkıda bulundular ve burada bir müslüman şehir devleti kuruldu. Emevî hânedanına mensup bazı kişiler de yerleştikleri bilinen Kanem'in Trablusgarp'tan gelen ticaret yolu üzerinde bulunması, sultanlığın sosyal ve iktisadî hayatını önemli şekilde etkilemiştir. Burada da sultan ve eşrafın Müslümanlığı benimsemiş olmasına rağmen halk mahallî inanışlara sahip kalmıştır. Kanem Sultanlığı'nın yerli Maylar tarafından yıkılması üzerine XIV. yüzyılda müslümanlar başşehirlerini Bornu'ya taşıdılar ve Ali Gazi, burayı müreffeh bir şehir haline getirdi. XIX. yüzyılın başlarına kadar Orta Sudan'da bir İslâm sultanlığı olarak yaşayan Kanem-Bornu, Fülânîler tarafından yıkıldı. Kanem-Bornu Sultanlığı'nın batısında bulunan Kano'ya İslâmiyet XIV. yüzyılda girmiş ve kısa zamanda gelişmiştir. Burada özellikle Muhammed Rumfa (1463-1499) zamanında bilginler ve tüccarlar artmış, devletler arası ticaretin gelişmesi ve Kano'nun bir ilim merkezi olması için çalışılmıştır.

Batı Afrika'da İslâmiyet, Murâbitlar hareketinden sonra en önemli gelişmesini XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gerçekleştirmiştir. Bu gelişme, Tekrûrlar'ın Futa Calon'da dinî bir devlet kurmalarıyla başladı (1720) ve o zamana kadar putperest kalmış olan Fulbeler'e karşı zafer kazanılması sonunda Futa Toru'da da benzer bir İslâm devletinin kurulmasıyla devam etti (1776). XI. yüzyıldan bu yana müslüman kalan Tekrûrlar, XVIII. yüzyılda putperest Pöller'in hâkimiyeti altına girmişlerse de dinî inançlarını korumuş ve kısa zamanda esaretten kurtulmuşlardır. 1776'da Pöller'in hâkimiyetine son veren Süleyman Bal, yeniden Tekrûr İslâm Devleti'ni kurdu. Bu devlet "almami" denilen ve eşrafın seçtiği dinî-siyasî bir başkan tarafından idare ediliyordu. Tekrûrlu el-Hâc Ömer (ö. 1864), İslâmî kurallara göre işleyen devleti güçlendirdi ise de Fransa'nın sömürgeci ilerlemesi karşısında yıkılmaktan kurtulamadı (1893). Yukarı Senegal ve günümüzdeki Burkina Faso'nun bulunduğu bölgede Mandingolar'dan Samori Ture'nin cihadı ve siyasî faaliyetleri XIX. yüzyılda İslâm'ın güçlenmesine katkıda bulundu. Bölgede siyasî birliğin kurulması ve sömürgecilığe karşı verilen savaşta büyük gayretleri olan Samori Ture'nin kurduğu devlet de Fransızlar tarafından yıkıldı. İslâmiyet bugünkü Nijerya'nın kuzeyinde yaşayan Hevsâlar'a ise XIV. yüzyılın sonlarına doğru Nijer ve Bornu havalisinden gelen tüccarlar vasıtasıyla ulaştı. Gine ile Kahire arasındaki ticarete oldukça faal bir yer olan Hevsâ'ya Mısır ve Cezayir'den gelip yerleşen müslümanlar, İslâmiyet'in bu böl-

Afrika'nın önemli liman şehirlerinden Port Said'in XIX. yüzyıl sonlarındaki görünüşü

geye yayılmasında önemli rol oynadılar. Özellikle XV. yüzyılın ortalarında Ceza-yir'den gelen Muhammed b. Abdülkerim b. Mahmud el-Magilî'nin bölgenin İslâmlaşmasındaki rolü büyüktür. XV. yüzyıldan itibaren Kano ve Katsina ilim ve kültür merkezleri oldu. Cenne ve Tinbüktülü İslâm âlimleri buradaki şehirlerde ders veriyorlardı. Bununla birlikte Hevsâlar'da İslâmiyet iyice yayılmış değildi. XIX. yüzyılda Fülânî kabilesinden olan Osman b. Füdî'nin (ö. 1817) putperestlere karşı başlattığı cihad hareketi kısa zamanda olumlu sonuç verdi ve Hevsâlar'ın çoğu İslâm'a girdi. Âlim bir kişinin oğlu olan Osman b. Füdî, bu tarihe kadar putperest kalan Hevsâ'nın batısındaki Sokoto bölgesinin İslâm'a girmesinde büyük gayret gösterdi. Ayrıca Hevsâlar'ın kurdukları Zaria, Kano ve Katsina gibi şehir devletleri de Osman b. Füdî'nin Fülânî Devleti'nin sınırları içinde yer aldılar. Osman b. Füdî Tinbüktü'den Hevsâ'ya kadar geniş bir bölgeye hâkim olan Fülânî İslâm Devleti'ni kardeşi Abdullahi (Abdullah b. Muhammed) ile oğlu Muhammed Belî arasında paylaştırdı. Babasının ölümünden sonra, Muhammed Bello, bölgeyi hâkimiyetine alarak kurduğu Sokoto Devleti (1871), Batı Afrika'da XIX. yüzyılda kısa zamanda genişleyerek bölgenin en güçlü devleti oldu. Bu İslâm devleti İngiltere'nin Nijerya'yı ele geçirdiği 1900 yılına kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Bugünkü Gana ve Fildişi Sahili'nin bulunduğu bölgedeki Aganti ülkesi de XVIII. yüzyılda müslüman cemaatlerin buluşma yeri haline geldi. Buraya İslâmiyet'i özellikle Hevsâlı müslüman tüccarlar getirip yaydılar. Müslümanların burada tesis ettikleri okullar,

İslâm kültürünün yerleşmesinde etkili oldu. Fülânî, Mandingo ve Hevsâ kabilelerine mensup ve genellikle ticaretle meşgul olan müslümanlar buraya gelip yerleşerek İslâm dininin güçlenmesine katkıda bulundular.

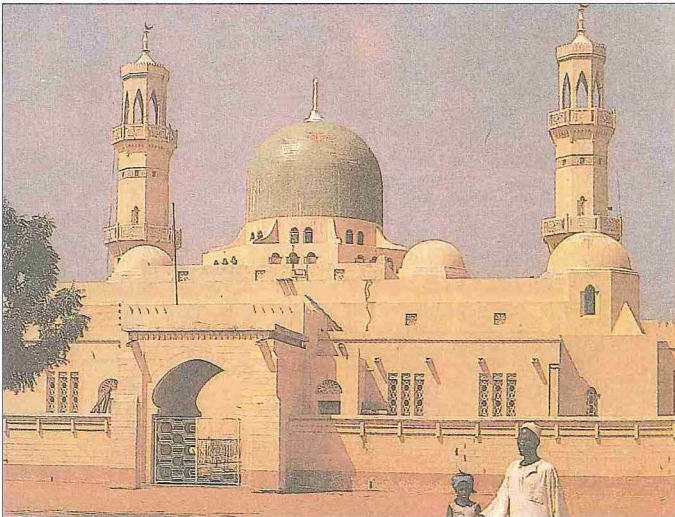
Kuzey ve Siyah Afrika'da İslâm dininin kısa zamanda yayılmasını sağlayan bazı faktörler vardır. Özellikle Siyah Afrika'da İslâm'ın yayılmasında ticaret yolları etkili olmuştur. Bu yollar üzerinde bulunan şehirlerde kısa zamanda teşekkül eden müslüman cemaatler, yerli yöneticiler ve ileri gelenler üzerinde müessir olmuş, bunun sonucunda İslâmiyet öncelikle şehirlerde yayılmış, merkezî yerlerden uzak bölgelerde ise geleneksel inançlar yaşamaya devam etmiştir. İslâmiyet'in Siyah Afrika'da hızla yayılmasının bir diğer sebebi de İslâm dininin yapısından kaynaklanmaktadır. İslâmiyet'in bu insanlara yeni bakış açıları kazandırması, toplumun yeniden toparlanmasına imkân vermesi, diğer inanç sistemlerinden üstün olması ve İslâm'a girişin sade, formalitesiz oluşu gibi özellikler bu yayılmada rol oynamıştır. Hem Kuzey Afrika'da hem de Siyah Afrika'da İslâm'ın yayılışında en önemli rolü tüccarlar, toplumun ileri gelenleri, buralara yerleşen müslüman muhacirler ve çeşitli tarikat mensupları oynamıştır. XI. yüzyılda Batı Afrika'ya İslâmiyet'in nüfuz etmesinde büyük etkisi olan Murâbitlar'ın dışında XV. yüzyıldan itibaren de Kâdiriyye tarikatı büyük rol oynadı. XII. yüzyılın sonlarına doğru Fas'a ulaşmış olan Kâdiriyye tarikatı kısa zamanda nüfuz alanını genişleterek Batı ve Orta Sudan'da İslâmiyet'in yayılmasını hızlandıran temel unsur oldu. Tarikata mensup şeyhler ve

müridler gittikleri yerlerde putperest yerlileri İslâm dinine çağırdılar ve onlara İslâmiyet'i sevdirdiler. Ayrıca Ceza-yir'in Fransızlar tarafından işgali sırasında yürütülen mücadelede Kâdiriyye tarikatı siyasî bir görev de yüklenmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Ticânî (ö. 1915) tarafından Fas'ta kurulan Ticânîyye tarikatının bilhassa Mağrib'de büyük etkisi oldu. Bu tarikat mevcut yönetime itaat etmeyi savunması sebebiyle işgalci-sömürgeci yönetimler nezdinde de gayet iyi bir mevkie sahipti. Bu sebeple Ticânîyye bilhassa Fransız sömürgelerinde yayılarak halkın İslâm'a girmelerinde etkili olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Fas'ta kurulan Derkâviyye ve Medeniyye tarikatlarının yanı sıra Büyük Sahra'da geniş nüfuza sahip Senüsîliğin şeklen müslüman olanların ve putperestlerin İslâm'a girmelerinde gördüğü hizmet büyüktür. Merkezî Cagbub'da iken, Sultan Abdülmecid'den vergi muafiyeti ve taraftarlarından öşür toplama yetkisini alan Senüsîlik, Libya ile Çad arasındaki bölgede gelişme göstermiştir. Şehirlerde tutunması sınırlı kalmakla birlikte Sahra kabileleri arasında hızla yayılmış ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru bölgenin büyük bölümünü etkisi altına almıştır. Merkezî Cagbub'dan Kufra'ya taşındıktan sonra Senüsîlik, sömürgeciliğe karşı verilen mücadelede de çok önemli hizmetler görmüştür. Ayrıca XIX. yüzyılda Batı ve Orta Afrika'nın muhtelif bölgelerinde görülen çeşitli cihad hareketlerinin putperestlerin İslâm'a girmelerinde ve bölgede İslâm devletlerinin kurulmasında büyük etkisi olmuştur.

Bunların yanında sömürgecilik hareketleri de Siyah Afrika'da İslâm'ın yayılmasını ve güçlenmesini hızlandırmıştır. Sömürge yönetimleri döneminde geleneksel kültür ve inanç sistemlerinin gerilemesi, yaşlılara olan bağlılığın azalması ve sosyal yapıdaki değişimler İslâm'ın yayılmasını kolaylaştırmış, Afrikalılar için İslâm bir sığınak ve yeni bir şahsiyet bulma vesilesi olmuştur.

Bugün Nijerya, Mali, Çad, Nijer, Senegal ve Gambia gibi Batı Afrika ülkelerinde nüfusun çoğu müslümandır ve buralarda Kâdiriyye ve Ticânîyye tarikatlarının nüfuzu büyüktür. Buna karşılık Gana, Sierra Leone, Fildişi Sahili, Benin Cumhuriyeti ve Burkina Faso'da ise müslümanlar azınlıktadır ve buralarda da İslâm dışı hareketlerden biri olan ve

Kano'da
Merkez
Camii -
Nijerya

Müslümanlık'la Hıristiyanlığı bütünleştirmeye çalışan Hindistan kökenli Kâdiyânîlik yaygın olup propagandaya yönelik güçlü yayın araçlarına ve özel kolejlere sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. P. Rony, *L'Islam en Occident: Europe-Afrique*, Paris 1959, s. 245-285; J. D. Fage, *A History of West Africa*, Cambridge 1972, s. 1-46; a.mlf.—M. Verity, *An Atlas of African History*, London 1982, s. 7-20; H. Deschamps, *Les Religions de l'Afrique Noire*, Paris 1977, s. 81-101; Charles—André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord: Tunisie-Algérie-Maroc*, Paris 1980, II, 11-66; V. Monteil, *L'Islam Noir*, Paris 1980, s. 62-132, 153-183, 252-275, 348-420; a.mlf., "L'Islam Africain", *Encyclopedia de la Pleidde Ethnologie Regionale-1* (nşr. Jean Poirier), Paris 1972, s. 142-180; C. McEvedy, *The Penguin Atlas of African History*, London 1980, s. 44-115; T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi* (trc. Hasan Gündüzer), İstanbul 1982, s. 313-362; M. Hiskette, *The Development of Islam in West Africa*, London 1984; Peder B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1984, s. 1-166; J. Spencer Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985; P. Balta, *L'Islam dans le Monde*, Paris 1986, s. 229-237; Jamil M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 26-134; Ismael Hamet, "La Civilization Arabe en Afrique Centrale", *RMM*, XIV/1 (1911), s. 1-35; Najor C. Bratihwaite Wallis, "The Influence of Islam on African Native Law I-II", *The Muslim World*, XI/2, New York 1921, s. 145-168; XI/3 (1927), s. 296-308; Joseph J. Cooksey, "Islam in North Africa", a.e., XXIV/4 (1934), s. 350-355; R. Le Tourneau, "L'Islam Nord-African", *Annales de l'Institut de Etudes Orientales*, XV, Alger 1957, s. 183-214; W. Montgomery Watt, "Some Problems Before West African İslâm", *The Islamic Quarterly*, IV/1, London 1957, s. 43-51; E. G. Parrinder, "Islam and West African Indigenous Religion", *Numeri*, VI, Leiden 1959, s. 130-141; Ünver Günay, "Zenci Afrika'da İslâmiyet'in Yayılışının Belli Başlı Safhaları", *İslâmî İlimler Fakültesi*, Prof. Dr. M. Tayyib Okıç Armağanı, Ankara 1978, s. 147-157; a.mlf., "Zenci Afrika'da İslâmiyet'in Yayılışının Temel Etkenleri", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Ankara 1980, s. 105-117; A. Rahman—İ. Doi, "Muslim Minorities in West Africa I-II-III", *The Muslim World League Journal*, VIII/8, Makkah 1981, s. 44-48; VIII/9 (1981), s. 44-50; VIII/10 (1981), s. 36-43; a.mlf., "The planting and diffusion of Islam in Africa-South of the Sahara", *Proceeding of the First Islamic Geographical Conference*, Riyad 1984, VI, 29-40; William F. S. Miles, "Islam and Development in the Western Sahel: Engine or Brake", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, VII/2, London 1986, s. 439-447; Maurice Delafosse, "Südan", *İA*, X, 772-776.

DAVUT DURSUN

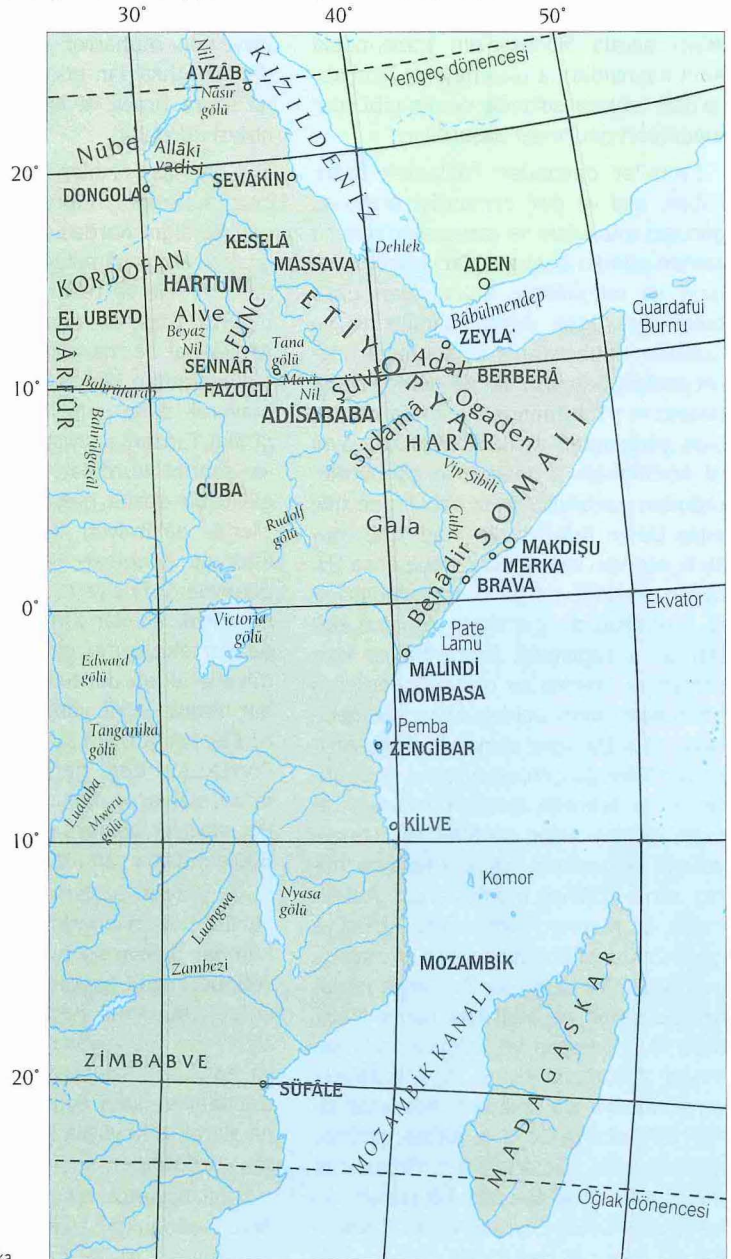
c) Doğu Afrika'da İslâmiyet. İslâmiyet'in Doğu Afrika'da yayılışı, kıtanın Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahilleri boyunca ticarî münasebetler ve bu yörele-

re yapılan göçlerle denizden, Mısır'ın fethini müteakip Nil vadisi boyunca girilen fetih hareketleri, ticarî faaliyetler ve yeni göçlerle de karadan olmak üzere başlıca iki yolla olmuştur.

Sahil Kesiminde Yayılışı. Araplar'ın Doğu Afrika ile ticarî münasebetleri İslâm'ın doğuşundan çok önceki tarihlere uzanmaktadır. Müslümanların Afrika ile ilk münasebetleri ise Habeşistan hicretleri sırasında meydana geldi. Mekke müşriklerinin İslâmiyet'i kabul edenlere uyguladıkları baskı ve zulmün artması üzerine Hz. Peygamber'in izniyle bir grup müslüman Habeşistan'a hicret etti; daha sonra da ikinci hicret gerçekleşti. Hicrî altıncı yılda Hz. Peygamber

komşu bazı ülkelerin hükümdarları gibi Habeş Kralı Necâşî'ye de bir mektup göndererek onu İslâm'a davet etti. Necâşî'nin bu mektuba müsbet cevap verdiği bilinmektedir. Habeşistan'a hicret eden müslümanlar da Hayber'in fethine kadar (7/628) orada kaldılar.

Araplar'ın Doğu Afrika sahilleri boyunca eskiden kurdukları ticarî münasebetler, Arap yarımadasının tamamen İslâmiyet'i kabul etmesiyle daha da gelişti. Müslüman tüccarlar Doğu Afrika sahillerinde ve bu sahillere bakan adalarda, yalnız sahil yerileri ile değil kıtanın iç taraflarından gelenlerle de münasebet kuruyorlar ve aynı zamanda Doğu ve Güney Asya ile Afrika sahilleri ve

Doğu Afrika